

Zsidó témájú cikkek az Ellenzék című kolozsvári napilapban az I. világháború idején

HARKAI ÁGNES

Bevezetés

Az alábbi írásomban az I. világháború alatt az *Ellenzék* című kolozsvári napilap politikai irányvonalának változását, jobbratulódását szeretném röviden felvázolni. A kutatásom során feltárt és elemzett cikkeket végigkövetve láthatóvá válik, hogy Kolozsvár legjelentősebb sajtótermékénél hasonló, radikalizálódó tendencia ment végbe a háború során, mint amilyenről Bihari Péter is beszámolt könyvében¹ más sajtótermékek kapcsán, rávilágítva arra a tényre, hogy a Horthy-korszak radikális-jobboldali-antiszemita sajtójának gyökereit az I. világháború alatt kell keresnünk.

Az *Ellenzék* című politikai, közgazdasági és társadalmi napilap 1880 és 1944 között jelent meg Kolozsváron, megszakítás nélkül. Alapítója és haláláig szerkesztője Bartha Miklós függetlenségi párti politikus volt, így a lap természetesen keményen kritizálta a mindenkori kormányt és a kormánypárti politikusokat. Bár sosem nevezte magát hivatalosan pártlapnak, valójában az Erdélyrészi Függetlenségi Párt lapjaként működött. Irányvonalában emellett jelen volt az évtizedek során a nemzeti kisebbségeket – elsősorban a románokat és a szászokat – kritizáló hangnem is. A zsidókkal kapcsolatban a lap leginkább egy-egy kiemelt ügy vagy esemény – mint például az 1884-es parlamenti választások vagy az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) megalapítása² – kapcsán foglalkozott, és ilyenkor a lap igen ellentmondásosan viszonyult a zsidókhoz.

¹ Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországbán. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2008.

² Előbbi témakörrel kapcsolatban jó példa: Bartha Miklós: A kóser-bál. *Ellenzék*, 1884. márc. 14. 1., melyben Bartha exkluzivitással és a magyarságtól való szándékos elkülönüléssel vádolja a kolozsvári zsidókat, amiért keresztényeket nem hívtak meg körükbe a Purim megünneplésére. További példa: 200.000 forint. *Ellenzék*, 1884. máj. 17. 1., ebben a cikkben azért kritizálják a zsidókat, amiért a Szabadelvű Párt számára *kizárólag* zsidó körökben szerveztek adománygyűjtést. Az EMKE megalapításával kapcsolatban jó példa: Bartha Miklós: A zsidókhoz. *Ellenzék*, 1885. szept. 18. 1., melyben Bartha számonkéri a zsidókat, amiért túl kevés adományt gyűjtöttek az egyesület számára.

Bartha halála után Magyary Mihály vette át a szerkesztői teendőket, akit 1918 júniusában dr. Dobó Ferenc váltott.³ A korábbi évekhez képest az I. világháború éveiben rendszeresen jelentek meg zsidókkal foglalkozó cikkek. Ezek három fő csoportba sorolhatóak, ezekkel foglalkozom a tanulmányom további részében. Elsőként az árdrágításokról és egyéb háborús nyereszkekedésekről szóló beszámolókkal és a velük kapcsolatos véleménycikkekkel foglalkozom. Ehhez szorosan kapcsolódik a második téma, a lap jobbratulódását mutató cikkek számbavétele. Végül a keresztény sajtó létrehozását célzó Központi Sajtóvállalat létrejötte körüli indulatokat igyekszem bemutatni.

Az orosz hadsereg kegyetlenkedéseiről érkező hírek

Az *Ellenzék* 1914 szeptemberétől 1915 szeptemberéig nagyon gyakran beszámolt hasábjain a főként az orosz hadsereg ellenőrzése alatt álló területek zsidóságát ért tragédiák sorozatáról. Az orosz hadsereg előrenyomulása együtt járt a véres pogromok és vérvádak megjelenésével és a helyi zsidóság minden elképzelhető módon történő kínzásával.⁴

Egy bukovinai városban az illetékes orosz elöljáróság elkobozta a helyi zsidóság összes élelmiszerét, és megtiltotta, hogy bármilyen élelmiszersegélyt szétosszanak közöttük, így a zsidó lakosságot éhínség és éhtífuszos járvány tizedelte.⁵ A lengyel területeken 215 községben rendeztek vérengzéseket az orosz katonák. Klodvában két tekintélyes helyi zsidót a zsinagógából hazafelé jövet elfogtak, és a házuk erkélyére felakasztottak, feleségeiket kényszerítve arra, hogy meghúzzák a kötelet, felakasszák

³ Az *Ellenzék* I. világháború előtti időszaka sajtótörténeti szempontból kevésbé feldolgozott. Elszórtan, lexikon-szerűen fellelhetőek információk a lapról: Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993. 49.; a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* vonatkozó szócikke: <https://lexikon.kriterion.ro/szavak/794/> (Utolsó letöltés: 2021. febr. 21.); Kristóf György: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalomváltásig. 1867–1919*. Magyar Könyvszemle, 57. évf. (1938) 1. sz. 41–66.; valamint Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története (1890–1940)*. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2005. Az utóbbi kötet azonban tudományos és tartalmi szempontból erősen megkérdőjelezhető, lásd Egry Gábor kritikáját: Gery Gábor: Ércnél maradandóbb? Fleisz János *Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940* című könyvéről. *Médiakutató*, 2007. tél. https://mediakutato.hu/cikk/2007_04_tel/06_erdelyi_magyar_sajto (Utolsó letöltés: 2021. febr. 21.).

⁴ Az oroszországi pogromokról bővebben lásd: Horváth Géza: Az oroszországi zsidó pogromok. *Aetas*, 8. évf. (1993) 3. sz. 107–132. 1914 és 1915 folyamán az *Ellenzék* is számos beszámolót közölt az orosz területeken történt pogromokról.

⁵ Éhínség a bukovinai zsidók között. *Ellenzék*, 1915. jan. 12. 3.

saját férjeiket. A holttesteket egy napig ott hagyták közszemlére. A megérőszakolt zsidó lányok közül többen öngyilkosok lettek. Lublinban 200 zsidó családot irtottak ki, Łódźban 15 000 zsidót raboltak ki és tettek koldussá.⁶ Az orosz területek zsidóságának szenvedéseiről tehát gyakran és részletesen beszámolt az *Ellenzék*, igaz, ezek leginkább átvett hírek voltak, melyeket minden kommentár nélkül közöltek. Azonban már a hírek átvétele is pozitívumként értékelhető, hiszen a korabeli magyarországi politikai légkörben ezek a beszámolók inkább a szenvedő zsidóság irányában ébreszthettek szimpátiát, és erősíthették az orosz hadsereg ellen irányuló ellenérzéseket és félelmet.

Ezt támasztják alá az „Az oroszok újabb embertelensége”⁷ és a „Szégyenletes orosz harcmódor”⁸ cím alatt közölt hírek is. Az előbbiből arról értesülhettek az olvasók, hogy Nadvornánál az orosz hadsereg pajzsként akart használni 1500 zsidót a magyar haderőkkel szemben: megüzenték előre, hogy úgymond, áttoloncolják őket a magyar katonák által ellenőrzött területekre, vagyis előrenyomuláskor maguk előtt fogják hajtani őket. A lap természetesen élesen elítélte az oroszok harcmódorát. Az *Ellenzék* közölte a magyar fél válaszát, melyben embertelen eljárásnak nevezte az orosz terveket, őket téve felelőssé több ezer ártatlan ember haláláért, melyről az egész világ tudni fog. Azonban katonai okokból leszögezték, hogy az állások védelme érdekében tüzelni fognak. A második cikk arról adott hírt, hogy az oroszok által ellenőrzés alá vont területeken zsidó civileket fogtak el, és ha hírért veszik, hogy az osztrák–magyar hadsereg egy orosz civilt kivégez, ők bosszúból felakasztanak egy zsidót. A cikkek hangneme, kontextusa egyértelműen jelzi, hogy az *Ellenzék* mélyen elítélte az orosz hadsereg módszereit.

A radikális, nacionalista hangnem fokozódása

Az *Ellenzék* az első világháború kirobbanásától kezdve fokozatosan egyre gyakrabban közölt olyan tartalmú cikkeket, melyek egy új keresztény világ és társadalom, egy új civilizáció létrehozásáról, illetve térnyeréséről értekeztek. Ezek a típusú írások a háborút megelőző években nem voltak jellemzőek az *Ellenzék* repertoárjára. Érdemes megjegyezni, hogy míg a háború első éveiben az ilyen cikkek az oroszországi zsidók szenvedéseiről szóló beszámolókkal párhuzamosan jelentek meg, az utóbbiak később

⁶ Az orosz zsidók szenvedései. *Ellenzék*, 1915. jan. 22. 2.

⁷ Az oroszok újabb embertelensége. *Ellenzék*, 1915. márc. 10. 3.

⁸ Szégyenletes orosz harcmódor. *Ellenzék*, 1915. márc. 16. 3.

szinte teljesen eltűntek a lapból, s helyüket a nacionalista, sokszor zsidóellenes írások vették át.

Már 1914 őszén találunk olyan cikkeket, melyek büszkén támogatják a háborút, és ellenszenvvel nyilatkoznak az életbeléptetett cenzúrával kapcsolatban.⁹ Mindezt később konkrétan szóvá is tette az *Ellenzék* egy az árdrágítással és háborús nyereszkedéssel foglalkozó cikkben. „A legmegbélyegzőbb szavakkal lepleznénk le a lelketlen kufárokat, uzorásokat, ha az új sajtótörvény és cenzúra megengedné.”¹⁰ Eszerint tehát a lap kénytelen volt a csalásokért és visszaélésekért felelősnek tartott csoportokat körülményezni, és nem konkrétan megnevezni, ha cenzúrázatlanul akarta megjelentetni cikkeit. Az ilyen bűncselekményekért alapvetően a zsidókat hibáztatták, ám az írásokban nem „zsidó”-ként hivatkoznak az elkövetőkre, hanem a „bevándorló”, „menekült”, „galíciai” kifejezéseket vagy e szavak valamely kombinációját használták. Másfelől az is egyértelművé válik, hogy a lap szerepe és feladata megváltozott: már nem egy komoly hangvételű és az olvasók tájékoztatására törekvő napilapról volt szó, hanem egy propagandaterméről, mely elsősorban a háborús lelkesítés szolgálatában állt, és erre az új szerepkörre a lap kifejezetten büszke volt.¹¹

A jobboldali irányváltás tetten érhető abban is, hogy ettől kezdve rendszeresen találkozunk a címlapon Prohászka Ottokár püspök tollából származó, illetve az ő írásait összefoglaló cikkekkel, akit igen nagyra tartott a lap. Ennek a tiszteletnek hangot is adott az újság: nem volt szokatlan, hogy vezércikkek szóltak a püspök és/vagy a keresztény (elsősorban is katolikus) egyház nagyságáról és fontosságáról, melyek nem fukarkodtak a dicsérő szavakkal. „Egy magasztos lelkű, fennkölt szellemű, magyar katolikus főpap ajakáról szólalt meg a nagyvilág sokat üldözött, szerelmes Krisztusa. Prohászka Ottokár, akinek neve fogalomná vált a Kárpátok alatt, emelkedett szólásra. Levettük kalapunkat és úgy hallgattuk őt.”¹² A szerző írásában nem csupán Prohászka, hanem a keresztény egyházat is dicsőítette, mely szerinte meghatározó szerepet játszott a magyar

⁹ A sajtó működését a következő jogszabályok szabályozták: 1914. évi XIV. tc. a sajtóról (hatályba lépés: 1914. ápr. 12.), a szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91400014.TV> (Utolsó letöltés: 2021. júl. 30.); az Igazságügyminiszter 1914. évi 12.001/I. sz. rendelete a háborús cenzúra bevezetéséről. A rendelet hatályba lépése: 1914. júl. 27. A sajtóval kapcsolatos törvények 1914 és 1918 között itt elérhetőek: https://nmhh.hu/dokumentum/192010/Magyar_sajtojogi_szabalyok_19141918.pdf (Utolsó letöltés: 2021. szept. 8.).

¹⁰ Egy s más. *Ellenzék*, 1915. dec. 11. 2.

¹¹ A hazáért. *Ellenzék*, 1914. dec. 29. 2.

¹² Portik Andor: A szent kereszt fénye. *Ellenzék*, 1916. ápr. 15. 1.

történelemben Szent Istvántól kezdve Mátyás udvarán át 1848-ig. Mindez önmagában véve még nem állna távol a valóságtól, ám az ilyen erőteljes kiállás az egyház és annak egy képviselője mellett egyáltalán nem volt jellemző az *Ellenzékre* a háborút megelőzően. Még az 1890-es éveket uraló egyházpolitikai viták során sem képviselt a lap ennyire határozottan az egyházat támogató álláspontot. Most azonban az irányváltás olyannyira erőteljes volt, hogy az idézett cikk akár a Katolikus Néppárt lapjában, az *Alkotmányban* is megjelenhetett volna.

1914 októberében a lap leköszölte Prohászka „Hajnalodik-e már?” című cikkét, melyben a püspök egy új és jobb világrend létrejöttéről beszélt, amit a háború hoz majd el. „Nagy idők nemcsak nagy embereket szoktak felléptetni, hanem fölébresztik az új világok vágyát is, mely főleg az ilyen nagy világháborúban, amilyen a mostani, meg is látta már a jobb kornak piros – vérpiros – hajnalhasadását. Új világok megteremtésére ugyan tettek kellenének s van-e nagyobb tett, mint az ilyen világesemény?! (...) Az ember teltebb s csengőbb lelki harmóniája lesz a reánk hasadó korszak pacsirtaéneke, mely majd tavaszt s virágzó életet hirdet.”¹³ A cikk üzenete egyértelmű: a háború egy régi és idejétmúlt korszak végét jelenti, melyet egy új és jobb korszak követ. Prohászka ezen szavai 1914 októberében természetesen értelmezhetőek a háború korai szakaszában jelentkező optimizmusként is, hiszen a lakosság és a politikai vezetők ekkor még egyaránt gyors és elsöprő győzelmet reméltek. Azonban ezzel együtt is a cikk szakításnak tekinthető a háborút megelőzően létező politikai rendszerrel és kultúrával, melynek helyét egy jobb kornak kell átvennie.¹⁴

A későbbi években ez az optimizmus, az „új világok vágya” az egyre erősebbé váló nacionalizmus, a *keresztény* Magyarország megteremtését célzó törekvések kommunikációs szövegmérvévé vált. 1916-ban az *Ellenzék* például Prohászkanak a budapesti bazilikában elhangzott prédikációjából idézett igen hosszan a címlapon, vezércikk gyanánt. „És ez az a magyar

¹³ Prohászka Ottokár: Hajnalodik-e már? *Ellenzék*, 1914. okt. 31. 1.

¹⁴ Prohászka Ottokár politikai és zsidókérdésről vallott nézeteiről lásd: Gárdonyi Máté: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 193–204.; Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött ember”*. Budapest: Gondolat, 1994. Prohászka és Bangha antiszemita publicisztikáját elemzi: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest: Osiris, 2001. 295–301. Bihari Péter tanulmányában említi, hogy Prohászka igazán a háború vége felé, 1918-ban válik igazán aktívvá, ám az általam idézett cikk is azt mutatja, hogy ezt megelőzően is megszólalt társadalmi, politikai kérdésekben. Bihari Péter: Antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. *Beszélő*, 13. évf. (2008) 2. sz. 74.

vér, amelynek én mindent köszönök, mert a vérben lakik a lélek. (...) Következőleg nekünk ez a vér kultuszunk tárgya, nekünk ez a vér szent vér, kiáltó vér, tüzes vér, hősiés vér. (...) Testvérek! Ez a vér szava, ez a vér nemességének lüktetése, becsüljük meg! Ettől leszünk látók, látók, próféták, szentek, igazak, testvérek a szó igaz értelmében.”¹⁵ Ez a „vérkultusz” már egy új típusú, erőteljesen nacionalista irányvonal megerősödését jelzi, mellyel az *Ellenzék* is láthatóan szimpatizált, hiszen rendszeresen teret adott a hasonló megszólalásoknak. Hasonló volt a helyzet az ország keresztény jellegének hangsúlyozásával kapcsolatos írásokkal, melyeknek – figyelembe véve a cenzúra működését és Prohászka antiszemita nézeteit – tagadhatatlanul volt zsidóellenes éle. Prohászka – és az *Ellenzék* – a győzelemmel záruló háborút követő időszak is élénken foglalkoztatta, vagyis az a kérdés, hogy a keresztény magyarság vezető szerephez jut-e hazájában, és kultúrája végre felemelkedik-e.¹⁶ A kérdésfelvetések és az aggódó hangnem jól mutatja, hogy Prohászka szerint az akkori jelenben a magyar nemzet elnyomott volt saját hazájában, ahol kultúrája és nemzeti ereje nem teljesezhetett ki.

Háborús nyereszkedés és árdragítás

Az *Ellenzék* irányvonalának változása kapcsán kiemelten kell kezelnünk a háborús nyereszkedéssel és árdragítással kapcsolatos cikkeket, melyek 1915 nyaratól rendszeresen jelentek meg a lap hasábjain. Ezeket az írásokat alapvetően három csoportba sorolhatjuk: tudósítások egy-egy esetről vagy publicisztikák, vezércikkek a jelenséggel kapcsolatban, vagy megoldási javaslatok a problémára.

A hosszabb tudósítások egyike a rettegi marhaszók és hadseregszállítók ügye volt. A lap beszámolója szerint a gyanúsítottak – név szerint: Löwinger Márton, Salamon Dávid, Adler Ábrahám, Hirsch Ádám és Bernát Mendel rettegi és dési izraelita vallású lakosok – mint a katonai kincstárral szerződésben álló Magyar Földbérlok Szövetkezetének albeszállítói a vágómarhák súlyát mesterségesen megnövelték, ezzel csalást követtek el, és megkárosították a katonai kincstárat.¹⁷ A csalás a következőképpen történt: a vágómarhákat az átadás előtti napokban éhezették, majd a vásárlás előtt sózott takarmánnyal megetették az állatokat, amelyek ezután

¹⁵ Prohászka püspök beszédéből. *Ellenzék*, 1916. ápr. 18. 1.

¹⁶ Prohászka Ottokár. *Ellenzék*, 1918. máj. 28. 1.

¹⁷ A rettegi mérlegcsalók és marhaszók bűnpöre. Monstre főtárgyalás. *Ellenzék*, 1915. okt. 5. 1.

rengeteg vizet ittak, így a súlyuk 40–43 kilóval gyarapodott. Érdekes, hogy a tárgyalás során a szakértők – akik megszokottnak vélték az eljárást – vallomásai alapján felmentették a vádlottakat.¹⁸

Ugyancsak rettegi vonatkozású ügy volt egy másik marhaszózással, mérlegcsalással és szállítmányozással kapcsolatos visszaélés, melyet a kolozsvári királyi törvényszék ötös büntetőtanácsa tárgyalta 1915. november 10-én.¹⁹ Az előállítottak – Kepes Mór és Grün Gyula nagyiklódi, Tischler Mór és Mayer Mayer kolozsvári, illetőleg rettegi lakosok – ellen azért emeltek vádat, mert a gyanú szerint az előző ügghöz hasonló marhasózást követtek el, majd az állatokat nem hitelesített mérlegesen mérték le, és az átadás után az állatokat még ki is cserélték. Az *Ellenzék* beszámolója szerint az ügy Kolozsváron igen nagy megdöbbenést keltett, hiszen egyáltalán nem volt köztudott a vagyonos Tischlerről és Mayererről, hogy hadseregszállításokkal foglalkoznak, azt pedig sokan nem hitték, hogy ilyen ügybe egyáltalán belekeveredhetnek.²⁰ A vádlottak közül végül csak Grün Gyulát találták bűnösnek: „...a bíróság Grün Gyulát négyrendbeli minősített lopás és kétfélevesztegetés miatt összbüntetésül háromévi börtönre és 200–200 korona pénzbüntetésre, valamint ötévi hivatalvesztésre és politikai jogainak ugyanilyen időre szóló felfüggesztésére ítélte.”²¹

A katonai kincstárral kötött szerződések körüli visszaélések mellett számos kisebb esetről is beszámolt az *Ellenzék*. Nagyváradon történt például, hogy „galíciai menekültektől” nagy tételben foglalt le a rendőrség 3000 spulni cernát, 200 darab trikót, 450 gombolyag pamutot, 200 méter kloth bélést és 1200 méter kartont.²² A nyomozás folyamán az említett alapanyagokból a nyomozók további nagy mennyiséget találtak különböző nagyváradai lakcímeiken, és mint arra fény derült, Budapestről csempészték az érintettek Nagyváradra a termékeket, hogy elrejtsek és később magasabb áron eladják azokat. Makóról érkezett egy másik jelentés az *Ellenzék*hez, miszerint Rubinstein Ármin szappangyáros és hagymakereskedő 1916 augusztusában szállítólevél nélkül adott fel Ausztriába két vagon szappant (tehát lényegében kicsempészte az országból), és az ügylet kivitelezéséhez összejátszott Lővei Lajos vasúti raktárnokkal.²³ Ezek az ügyletek azt mutatják, hogy a törvénytörések elkövetésében a kereske-

¹⁸ A rettegi marhaszózó bűnpöre. A szakértők vallomása a szózásról. *Ellenzék*, 1915. okt. 6. 2.

¹⁹ Ítélet a rettegi marha szállítási bűnperben. *Ellenzék*, 1915. nov. 11. 2.

²⁰ A rettegi hadseregszállítók vád alá helyezése. *Ellenzék*, 1915. okt. 23. 2.

²¹ Ítélet a rettegi marhaszállítási bűnperben. *Ellenzék*, 1915. nov. 11. 2.

²² Megcsípett galíciaiak. *Ellenzék*, 1917. okt. 3. 2.

²³ A szappanmilliomos letartóztatása. *Ellenzék*, 1916. dec. 20. 2.

dők könnyen partnerre leltek a szállítmányozáshoz kapcsolódó szakmák képviselőiben (pl. vasutasok), amely jól mutatja a gazdasági rendszerben erőteljesen jelen lévő korrupciót, amit egyáltalán nem a háború hozott magával, sokkal inkább csak ekkor lett igazán szembeűnő a vesztegetés mint a gazdasági rendszer szerves része.²⁴

Az egyes esetek ismertetése mellett az *Ellenzék* véleményközlő műfajokban, elsősorban vezércikkekben is bírálta a hadseregszállítások körüli visszaéléseket és gyakran ezzel összefüggésben a zsidó – a lap szóhasználatában általában „galíciai” – menekülteket, akik közül voltak olyanok, akik részt vettek ezekben. Az első ilyen cikk 1915 márciusában jelent meg, és ez az egyetlen közlemény, melyet a lap más újságból vett át – jelen esetben a *Budapestből* –, és csak a második oldalon közölt. Ezt követően minden, a témával kapcsolatos cikk címlapon szerepelt.

A már említett rettegő marhaszólás kapcsán jelent meg az első, a csalásokat elítélő vezércikk az *Ellenzék*ben, melyben a szerző magát a jelenséget és a család fő szervezőjét, az „új magyar nemest”, név szerint Tischler Adolfot is kemény szavakkal illette: „...amikor a hadsereg vérhullásával tartja távol az országtól a több milliós ellenséget, akkor is akadnak csalók, fosztogatók, lelkiismeretlen gazemberek, akik nem törődnek az ország kockán álló sorsával, hanem piszkos lélekkel, kufár önzéssel azon törik a fejüket, hogy jogtalan haszonnal, hadsereg és állam károsítással hizlalják a zsebeiket. (...) A ragadozó állat egész bestialitása ébred fel bennük és nem elég a nagy haszon, de arra törekszenek, hogy azt, akitől szép hasznot húznak, még meg is rabolják.”²⁵ A cikk szerzője végső soron hazaárulónak titulálja az ilyen ügyletek végrehajtóit. Megjegyzendő, hogy ezt megelőzően – gondolok itt az előző évtizedekre – az *Ellenzék*re nem volt jellemző, hogy bármilyen ügy kapcsán ilyen hangnemben íródott vezércikket közölt volna, amelyben gyakorlatilag bestiális állatnak nevezte a család elkövetőjét és általánosságban mindenkit, aki hasonló törvénysértést követ el. Az írás nyelvezete már teljesen más, mint a dualizmus időszakában volt: a vezércikk hemzsege a legkülönfélébb, kifejezetten az érzelmek felkorbácsolására alkalmas jelzős szerkezetektől, érvek és ellenérvek vagy bármilyen komplexebb gondolatmenet azonban hiányzik az írásból és ezt követően általában szinte bármely leközölt vezércikkből.

²⁴ A háború idején ún. „kényszergazdaság” működött, igen bonyolult és bürokratikus módon, ami elősegítette a visszaéléseket. A hadigazdálkodásról és az állami beavatkozásról bővebben is ír Bihari Péter már említett tanulmányában: Bihari: Antiszemitizmus az első világháború Magyarországon, 81–83.

²⁵ A hadseregszállítók. *Ellenzék*, 1915. júl. 14. 1.

Emellett fontos megjegyezni, hogy az idézetből az is világossá válik, hogy itt már nem csupán egy elkövető elítéléséről van szó, hanem sokkal inkább egy csoport megbélyegzéséről, akiknek vallása felől kevés kétség marad az olvasóban az „új magyar nemes” szókapcsolatot olvasva. Ebben a változásban jól tetten érhető, hogy a később a Horthy-korszak sajtójára jellemző indulatos, az érzelmek manipulálására apelláló újságírás valójában már a világháború alatt teret nyert, s nem csupán a fővárosban.²⁶

Érdekes, hogy az egyetlen (!) cikk, mely valamelyest árnyalta a zsidók és a hadseregszállítások közötti kapcsolatot, ugyancsak a rettegi marhaszózás kapcsán jelent meg, néhány hónappal az előző bekezdésben ismertett cikk után. A vezércikk a bírósági ítélet kapcsán fejtette ki a véleményét a jelenséggel kapcsolatban. „Nem akarunk nagyobb nehezteléssel megemlékezni a zsidókról sem, mint mindazokról, kik akár keresztények, akár hottentották, de elég silány, önző és kapzsi alakok ahhoz, hogy ők is ennek az országnak vérző testébe kapaszkodva, piócák módjára akarják teleszívni magukat. (...) Hogy aztán a különböző csalók és szipolyozó piócák között épp a zsidók képezik a numerikus többséget, az annak a körülménynek tudható be, hogy az üzleti világ első soraiban a zsidók hemzsegnek.”²⁷ Ez a cikk több szempontból is érdekes. Egyrészt a lap igyekszik elkerülni ekkor a zsidóellenesség vádját („Nem beszélünk tehát fajellenes tendenciával...”²⁸) valószínűleg visszamenőlegesen is, hiszen ebből az írásból végképp világos, hogy az előző, hadseregszállítókról írt vezércikknek is határozott zsidóellenes éle volt. Másrészt a cikk kimondja: egyáltalán nem meglepő, hogy zsidók kerültek a vádlottak padjára a csalással kapcsolatban, hiszen a kereskedelemmel foglalkozók többsége zsidó vallású. Ezzel együtt is a szóhasználat („hemzsegnek”) arra enged következtetni, hogy alapvetően nem nézi jó szemmel ezt az állapotot a lap. Összességében elmondható, hogy a cikk mentegetőzési kísérlete ellentétben áll a nyelvhasználattal, és így kudarcba is fullad, hiszen itt is az indulatos, jelzős szerkezetek dominálnak: bár nem akar „fajellenes tendenciával” beszélni az esetről, mégis „szipolyozó pióccákként” beszél a zsidókról, akik „hemzsegnek” a kereskedelemben.

²⁶ Bihari tanulmányában kitér mind a hadiszállítókkal, mind a zsidókérdéssel kapcsolatban a sajtó fokozatos jobbratolódásának kérdésére, mely folyamatba az *Ellenzék* példája is jól illeszkedik. Bihari Péter: Antiszemitizmus az első világháború Magyarországn. *Beszélő*, 13. évf. (2008) 2. sz. 74. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/antiszemizmus-az-elso-vilaghaboru-magyarorszagban> (Utolsó letöltés: 2021. febr. 21.).

²⁷ A kúria ítélete. *Ellenzék*, 1915. nov. 25. 1.

²⁸ Uo.

A hadseregszállításokkal és egyéb élelmiszerekkel kapcsolatos visszaélésekkel foglalkozó cikkek ezt követően hasonló hangnemben íródtak, és tartalmukban időnként igyekeztek új mondanivalót is megfogalmazni az elkövetők ostromozásán túl. Egy 1916 februárjában megjelent cikk például már arról beszélt, hogy az ország jelenleg két fronton áll harcban: a katonák a határokon túl fegyveres harcot vívnak, míg az itthon maradtak kénytelenek megküzdeni az ún. „belső ellenséggel”. „Sokkal közelebb áll [a társadalomhoz – H. Á.] a másik, a közvetlenül támadó ellenség, amely ellen kormány, hatóság és alkotott szabályrendeletek küzdenek, de alig érezhető eredménnyel. Ez az ellenség az élelmiszeripar, a termény, a gabona és más élelemcikk gyártói és árusítói, akik azokat az árukat állítják elő vagy eladásukkal foglalkoznak, amelyek elkerülhetetlenek. Ezeket közös néven belső ellenségnek neveztük el, mert ha nem is közvetlenül életünkre, de mindenesetre életfeltételünkre törnek.”²⁹ Az írás szerint tehát a hátszágban is lényegében háború zajlik, mégpedig az élelmiszerek előállítását és forgalmazását ellen kell a társadalomnak fellépnie, mert azok fenyegetést jelentenek számukra. Ez a logika jól illeszkedik abba a háborús propagandába, amelyben az *Ellenzék* büszkén vállalt szerepet, hiszen a cikk nyilvánvalóan a lakosságot igyekszik mobilizálni az (egyébként általánosságban megnevezett) élelmiszergyártók és -kereskedők ellen. Emellett az ilyen és ehhez hasonló cikkek zsidóellenes éle is nyilvánvaló lehetett az olvasók számára, hiszen a hadseregszállítások témaköre már korábbi írásokban is antiszemita kontextusban jelent meg.

A harcias hangnem a későbbiekben is megmaradt. A „Rendcsinálás” című cikkben a „lisztférges” és uzsorások elleni fellépésre buzdított a lap, és konkrétan megnevezte, hogy mely társadalmi csoportok azok, amelyek ellen harcolni kell. „Ki hát az uzsorás, minden bajnak okozója? Ki az, aki a nyomorból aranyat sajtol ki, a szükségből selyempalástot varrat magának? A kiskereskedő, a nagykereskedő, a nagyiparos, a bank, a közvetítő, az ügynök (...)? Mindegy, akárki, most már nem menekül.”³⁰ A felsorolás itt is pontosan fedi azokat a szakmákat, ahol túlnyomórészt zsidók tevékenykedtek. Így a cikk jól illeszkedik abba a folyamatba, miszerint kezdetben – például a marhaszózással vádolt Tischler esetében – még kimondták, hogy zsidókról van szó, később azonban már inkább közvetett módon – például a foglalkozási ágak megnevezésével – tették egyértelművé az olvasók számára, hogy pontosan kikkel is van probléma. Ez természet-

²⁹ Az ellenség itthon. *Ellenzék*, 1916. febr. 17. 1.

³⁰ Rendcsinálás. *Ellenzék*, 1916. márc. 20. 1.

sen nem azt jelenti, hogy helytelen lett volna az újság részéről, hogy foglalkozott a valóban gondot jelentő visszaélésekkel, ám mindenképpen problémásnak mondható, hogy a cikkek hangneme egyre agresszívabbá vált, és az egyes esetek és elkövetők helyett fokozatosan az általánosítás került előtérbe, amely sokkal inkább egyfajta bűnbakképzési mechanizmus volt, mintsem a kiegyensúlyozott tájékoztatásra törekvő újságírás.

1916-tól egyre több cikk foglalkozott a probléma megoldásának lehetőségeivel. A pénzbeli kompenzáció³¹ mellett a lap igen sokat foglalkozott egy másik lehetőséggel, mellyel a nagy vagyonra szert tett kereskedők büntethetőek lennének, ez pedig a hadinyereség megadóztatásának,³² esetleg a háború alatt szerzett vagyon elkobzásának a kérdése volt. Erről elsőként 1916 áprilisában olvashatunk az újság lapjain. A „Be kell hozni a hadinyereségadó” című cikkből kiderül, hogy alapvetően nem az *Ellenzék* hozakodott elő ezzel az ötlettel, csupán átvette azt, és napirenden tartotta az elkövetkezendő években. A cikk szerint az új adónemről Jász-Nagykún-Szolnok vármegye törvényhatósága küldött átiratot Kolozs vármegyének azzal a kéréssel, hogy az utóbbi is hozzon hasonló határozatot, próbálják meg országossá tenni ezt a javaslatot, és küldjenek erről feliratot a kormánynak. „A felirat szerint megadóztatandó volna minden olyan vagyon, mely a háború tartama alatt keletkezett. Úgyszintén adó alá jönne az a vagyonszaporulat is, mely a háború tartama alatt jött létre. A megadóztatás természetesen progresszív alapon történék.”³³

Az *Ellenzék* igen elismerően és támogatóan szolt a kezdeményezésről, mert a vármegye elsőként „mondta ki azt, amit már régen kellett volna”, és felhívja a kormány figyelmét „egy igen jó adózási alanyra”. Az, hogy pontosan ki(k) is ez(ek) a jó adózási alany(ok), nem maradt kérdéses az olvasó előtt, miután elolvasta a törvényhatóság indoklását a javaslattal kapcsolatban: „...ez a megadóztatandó vagyon legnagyobb részben csalárd módon jött létre, (...) de figyelembe kell venni, hogy a megadóztatandó vagyont igen könnyű módon is szerezték meg. A legtöbb háborús jövedelem a közvetítői kereskedelem, adás-vétel stb. útján és nagyon kevés fáradtsággal létesült. Emellett azonban a háborús jövedelemhez olya-

³¹ A lap alapvetően hadikölcsön-jegyzésre „biztatja” a zsidókat, például: A duzzadt zsebekhez. A hadikölcsönjegyzés december hó 31-ig meghosszabbítva. *Ellenzék*, 1917. dec. 18. 2.; Kiknek szól a meghosszabbítás? *Ellenzék*, 1917. dec. 20. 1.

³² Erről törvény is született: 1916. évi XXIX. tc. a hadi nyereségadóról (1916. szept. 24.), a szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91600029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (Utolsó letöltés: 2021. febr. 21.).

³³ Be kell hozni a hadinyereségadót. *Ellenzék*, 1916. ápr. 8. 1.

nok jutottak, akik idehaza, a jól megvédett békés belföldön, nyugodtan, a legnagyobb biztonságban élvezték a családi tűzhely kényelmét.”³⁴ Az említett foglalkozási ágak egyértelműen jelzik, hogy itt alapvetően a zsidókat igyekezett célba venni a javaslat, és ezt erősítette az *Ellenzék* fentebb idézett szófordulata a végre kimondott igazságról. Emellett érdemes kiemelni, hogy egy hivatalos iratban jelent meg az a vád, miszerint az említett kereskedők kivonják magukat a haza védelme alól, és otthon, a „családi tűzhely kényelmében” egyre nagyobb vagyona tesznek szert a tisztességes és önfeláldozó polgárok kárára.

Ugyanezt a nézetet erősítette az újság lapjain nem sokkal később megjelent vezércikk is, mely alapvetően morális szempontból támadott minden, a háború során szerzett nyereséget. „A hadinyereség már magában véve is nem tartozik a rendes munkával szerzett nyereség közé. Olyan országos katasztrófa következtében jutnak sokan a hadinyereséghez, aminek révén vagyont gyűjteni erkölcsstelenség, hazafiatlanság és bűn. (...) HENCEGNEK, PÖFFESZKEDNEK, és nagyurat játszanak immorális úton szerzett vagyomból, de még olyan zsidót vagy mást nem láttunk, aki (...) a nemzeti vagyomból szerzett százezrekből a nemzetért kész volna csak csekélységet is áldozni.”³⁵ Az *Ellenzék* tehát egyértelműen elítélte a hadseregszállítókat, a szerzett profit nagyságától függetlenül kárhoztatott minden, a háború alatt szerzett hasznot. Emellett azzal is vádolta – elsősorban a zsidókat –, hogy semmit sem áldoznak a hazáért, így az új adó nem végre kötelezné őket, hogy ily módon segítsék a nemzetet a mostani nehéz helyzetben.

A Központi Sajtóvállalat megalapításának kérdése az *Ellenzék* hasábjain

Az *Ellenzék* politikai irányváltásának folyamatához kapcsolódik végül 1918-ban a Központi Sajtóvállalat megalapításának ügye, amely sok indulatot szított. A vállalat létrehozásának ötlete Bangha Béla pátertől³⁶ szár-

³⁴ Uo., 2.

³⁵ A hadinyereség adó. *Ellenzék*, 1916. júl. 11. 1.

³⁶ Bangha Béla (1880–1940): jezsuita szerzetes, politikus, hitszónok. 1895-ben belépett a jezsuita rendbe, 1909-ben szentelték pappá. Az I. világháború előtt és alatt Budapesten és Canterburyben működött. 1913-ban megalapította és 1923-ig szerkesztette a *Magyar Kultúra* c. folyóiratot. 1918-ban Baranyay Lajossal és Buttykay Antallal létrehozta a Központi Sajtóvállalatot, az Actio Catholica egyik alelnöke, a *Katolikus Lexikon* főszerkesztője. Politikai nézeteit markáns antiszemitizmus jellemezte, nagy hatással volt a Horthy-korszak zsidóellenes politikai irányvonalára, és hatott a szélsőjobboldali mozgalmakra is. Működéséről bővebben: Gergely Jenő: *Politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950*. Buda-

mazott, aki erőteljesen antiszemita nézeteket vallott, így a vállalkozás Bangha személye és a kizárólagosan és hangsúlyozottan keresztény – elsősorban is katolikus – jellege miatt sokak számára zsidóellenes élűnek tűnt, és nem teljesen indokolatlanul. A vállalat csak a Horthy-rendszer stabilizálódása után kezdte meg működését, és bár folyamatosan súlyos állami és egyházi szubvencióra szorult, stabil ideológiai támaszt jelentett az antiszemitizmus alapján álló rendszernek.³⁷ Jó példa erre, hogy a vállalat portfóliójába tartozott a híres fajvédő, Milotay István szerkesztette *Új Nemzedék* című politikai napilap is.

Az *Ellenzék* kezdettől fogva lelkes támogatója volt a keresztény sajtóakciónak. Bár nyíltan nem volt zsidóellenes, a lap hasábjain a témában megjelent cikkek nem hagytak kétséget afelől, hogy a létrehozandó vállalat pontosan mely sajtó ellensúlyozását tűzte ki célul. „Ez a keresztény magyar sajtó, a szó legnemesebb értelmében vett pártatlansággal fogja szolgálni a közügyeket, de nem azokat a közügyeket, amelyek a klikkek érdekeiből vannak összetákolva, hanem amelyek az egységes keresztény magyar nemzet boldogulását célozzák.”³⁸ A szóhasználat egyértelművé teszi, hogy egy új típusú nemzetfogalom van kialakulóban, sőt, sokkal inkább már uralja a közbeszédet: ellentétben a dualizmus időszakának befogadó nemzeteszmejével, itt a nemzet fogalma már kifejezetten kirekesztővé válik, amelybe csak a keresztény magyarok tartoznak bele. A cikk más részeiből az is világossá válik, hogy az ún. „magyar” lapok ellensúlyozása végett van szükség az új, keresztény magyar sajtóra, amit a keresztény magyar társadalom, „mely a háború négy súlyos éve alatt a látottak és tapasztaltak nyomán jótékony átalakuláson kezd keresztülmenni”, egyként támogat. A szerző által felelegetett „látottak és tapasztaltak” a már tárgyalt háborús nyereszkesedésre utalnak, melyeket zsidók követtek el. Így az olvasóknak semmi kétségük sem lehetett afelől, hogy a sajtóvállalat alapvetően a zsidó kézben lévő sajtót hivatott ellensúlyozni, és a zsidóktól elkülönült keresztény magyar érdekeket fogja szolgálni. Erre utalnak a cikk további részei is: „...a keresztény magyarságnak szervezkednie kell a magyarságnak ama részével szemben, mely magyarságát

pest: Kossuth, 1977. 48–49.; Gárdonyi Máté: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 193–204.

³⁷ A témáról bővebben: Klestenitz Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei (1919–1922). *Múltunk*, 21. évf. (2009) 3. sz. 171–201. <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00019/pdf/klestenitz09-3.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. febr. 21.).

³⁸ A keresztény sajtóakció. *Ellenzék*, 1918. márc. 30. 2.

nem a magyar fajszeretben, a magyar erkölcsi- és világnézetben, ezen ezeréves ősi magyar erényekben fitoktatja, hanem egyebekben, melyek sohasem voltak és sohasem lesznek magyar erények.”³⁹ Mindez már azt is jelentette, hogy a cikk szerzője alapvető különbséget tett az ősi magyar erkölcsök és hazafiasság, valamint a zsidó erkölcsök között, mely gondolatmenet a Horthy-korszak antiszemita publicisztikáit vetítette előre.

Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy a fent vázolt gondolatmenet nem csupán az *Ellenzék* saját publicistáit és az átvett cikkeket jellemezte, hanem komoly tekintéllyel rendelkező személyeket is, köztük a nagyváradi püspököt, Széchenyi Miklóst. Ő 100 000 korona részvényt jegyzett az új vállalkozásban, és pásztorlevelet intézett egyházmegyéje papjaihoz az ügygel kapcsolatban, melyből az *Ellenzék* is közölt részleteket. Nézete szerint „...nincsen a keresztény világnézetnek nagyobb és veszedelmesebb el-
lensége, mint az a sajtó, amely keresztényellenes kezekben van és amely az emberek gondolkodását, a közfelfogást irányítva százezreket tölt el keresztényellenes eszmékkel és érzelmekkel. Ez a sajtó terjeszti a hitközönnyösséget és a vallástól való elfordulást, ez viszi be a családba, az ifjúság közé az erkölcsi romlást, ez izgat vallásos és hazafias intézményeink és ezeknek képviselői és védelmezői ellen.”⁴⁰ A püspök megszólalásában már nyoma sincsen a dualizmus befogadó politikájának: itt is a kirekesztés, a hazafias és vallásos magyarság, illetve az erkölcsi romlást propagáló zsidóság áll szemben egymással. Itt már nem a „galíciai menekült” akar nyereszkedéssel a magyarság vesztére törni, hanem az asszimilált zsidó értelmiség az indulatok célpontja: a magyar zsidó értelmiség, mely uralja a sajtót, és erkölcstelenségével végleg romba dönti az ezeréves magyar államiságot.

Néhány héttel később az *Ellenzék* nagy örömmel adta tudtára olvasóinak, hogy a tervezett hárommillió korona alaptőkét a vállalkozás kezdeményezői ötmillióra kívánják emelni, mert közel hatmillió korona gyűlt eddig össze. Ennyit jegyeztek keresztény magyar polgárok, s újból felhívta az olvasók figyelmét a lap, hogy minél többen vásároljanak a huszonöt korona részvényekből.⁴¹ Eszerint az *Ellenzék* továbbra is határozottan támogatta ezt a kezdeményezést. Másrészt ebből jól látható, hogy a vállalkozásnak komoly társadalmi bázisa volt: alig négy hónap alatt a tervezett összeg duplája gyűlt össze. Ez azt mutatja, hogy az *Ellenzék* „zsidókérdésben” elfoglalt álláspontjának radikálisabbá válása együtt moz-

³⁹ Uo.

⁴⁰ Keresztény sajtó. *Ellenzék*, 1918. febr. 16. 2.

⁴¹ Hat millió jegyzés a keresztény sajtóra. *Ellenzék*, 1918. ápr. 13. 1.

gott a társadalmi változásokkal: a lap antiszemita megnyilvánulásai és a vállalat alapítása már nem a társadalomtól elszigetelten, támogatás nélkül álltak, mint például Istóczy Győző rövid életű havilapja, a *12 Röpirat*. Ezt támasztja alá az *Ellenzék* azon írása is, amely a huszonöt koronás részvények kolozsvári sikeréről, a jelentős érdeklődésről számolt be. „Az eszme ragyogó csillagként világít, jelezve az idők tétjét, az elkészített szebb jövődőt, a bátor helyállást, a megfélemlíthetetlen kitartást a krisztusi szellem és erkölcsi elvek mellett, a rendíthetetlen küzdelmet, a nemzeti államéletet s a keresztény alapokon épített társadalmi világot támadó radikális szellemi áramlatok ellen.”⁴² Ez azt mutatja, hogy a Horthy-rendszer antiszemitizmusának alapjai már ekkor megvoltak, nem írhatóak csak és kizárólag a forradalmak, a vesztes háború és a területveszteségek számlájára, melyeket mint „zsidó bűnöket” emlegetnek majd a következő évtizedekben.

Következtetések

Összességében elmondható, hogy a háború éveit alatt az *Ellenzék*ben rendszeresen jelentek meg zsidó témájú cikkek, ami korábban messze nem volt ennyire hangsúlyos a lapban. Kezdetben sokkal inkább a zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenkedésekről értesülünk az újságból, melyeket a lap elborzadva el is ítél. 1915-től azonban, ahogy a háború nehézségei fokozódtak, és egyre több lett a visszaélés a hadseregszállításokkal és az élelmiszerekkel kapcsolatban, úgy ezek a cikkek elmaradtak, és átvették a helyüket a visszaélőket kritizáló írások, és ezek egyre inkább nem csupán az adott szabálysértést és annak elkövetőjét ítélték el, hanem kifejezetten az árdrágító zsidókat. Ebbe a folyamatba illeszkednek az egyéb, jobbratoló-dást jelző cikkek, mint például Prohászka cikkeinek gyakori közlései. Ugyancsak ezt erősíti az a tény, hogy az *Ellenzék* kezdettől fogva támogatta a *Központi Sajtóvállalat* létrehozását, melynek célja a keresztény sajtó megerősítése volt az általuk „elzsidósodottnak” ítélt sajtóval szemben. Az évek múlásával a lapban megjelent cikkek nyelvhasználata a korábbiakhoz képest radikálisabbá vált: már nem a dualizmus korából ismert színvonalas cikket találjuk az újságban, a lap sokkal inkább a Horthy-korszak keresztény-nemzeti, antiszemita sajtóját vetíti előre, némileg mérsékeltebb formában.

⁴² A keresztény sajtóvállalat. *Ellenzék*, 1918. ápr. 20. 2.